

Л.Нізова

**ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА ЯК ВАЖІЛЬ У ПЕРЕТВОРЕННІ
ДРІБНОГО ВЛАСНИКА У НАЙМАНОГО РОБІТНИКА.**

Довгий час більшовики не визначали у своїх постановах законодавчого ставлення до представників дрібного приватного капіталу. Проводилася експропріація майна "експлуататорів" у промисловості, до яких зараховувалися майстерні кустарно-ремісничого виробництва. Лише на УШ з'їзді РКП(б) у березні 1919 р. було прийняте рішення про використання дрібного товарного виробництва. Причина такого підходу полягала не у зміні ставлення до цієї верстви населення, а в необхідності скористатися її продукцією у складних умовах громадянської війни. Партія вирішила використати мобільні якості дрібного виробництва для відродження народного господарства, але в системі промислової та продуктової розкладки. Але після громадянської війни дрібні виробники-власники "з допомогою" селянських повстань добилися навесні 1921 р. введення непу.

Податкова політика у 1921 – 1923 рр. в кустарно-ремісничому виробництві й промкооперації зруйнувала приватногосподарську систему. Нова система праці за допомогою продрозкладки в народному господарстві, що була створена під загрозою життя у

воєнний період, не змогла так зруйнувати приватногосподарську систему дрібного виробництва. Під час непу впроваджена нова економіка, не заохочувала виробників у приватногосподарській праці. Навпаки, радянська влада за допомогою податкової політики боролася в 1921 – 1923 рр. за незламність основної лінії Жовтня, за створення штучної рівності серед населення у радянському соціалізмі. Процес "уточнення" НКФ своїми інструкціями загальної політики непу призводив до згорання дрібнотоварного виробництва і народження тінювих стосунків у праці дрібних власників.

Більшовики розглядали податкову політику в 20-х рр. як головний механізм керування дрібними виробниками. Вона задовольняла класові почуття робітничого класу відносно представників приватного капіталу, ставлячи їх у залежне тимчасове становище для одержання необхідних товарів першочергового вжитку й більш швидкого відродження народного господарства в країні.

Більша частина у партії розглядала дрібне виробництво тільки як спосіб переходу до радянських форм господарювання та подолання існуючої економічної кризи. Для податкової політики влада розробила різноманітні регулюючі засоби й стратегії оподаткування, які встановлювали кордони розвитку дрібного приватного виробництва.

Встановлювався диференційований підхід разом з наданням окремих пільг пропорційно ролі, яку відігравали окремі представники дрібнотоварного виробництва. Це стало принципом податкової політики. Диференціація дрібних товаровиробників займала центральне місце в системі регулювання Наркомфіну.

У першу чергу інструкції НКФ поділяли останніх на дві категорії – трудівників чи експлуататорів найманої праці. Наркомфін створив цілу систему заходів, щоб не допустити появи нових підприємців з числа дрібних виробників. Для цього вводилася особливо велика плата з оподаткування, різних зборів, накладних витрат для нових підприємців. Крім того, НКФ для виявлення прихованих прибутків дрібних виробників визначав їх продуктивність з анкетування праці та заробітків через таку класифікацію:

- до якого типу об'єднань належить дрібне товарне виробництво (містечкового, міського, сільського);
- який промисловий обіг у виробництві;
- який прибуток у майстерні, кооперативі, товаристві, промислі;

- кількість застосування найманої праці для виробництва;
- наявність механічних двигунів у майстерні, кооперативі, промислі;
- об'ява про виробництво в майстерні;
- наявність (у майстерні, промислі, кооперативі) учнівства й сімейної допомоги.

Кустарно-ремісничче виробництво мало залежне, обмежене в політичному, економічному, фінансовому аспектах становище. Воно несло податковий тягар з причини своєї дрібної приватно-господарської природи, особливо та його верства, що не змогла себе захистити перед владою як спільнота “несоціалістичних елементів” з відсутніми правами на життя у радянській країні. Більшість дрібних виробників невеликого і середнього прибутку були байдужі до меншості найбільш прибуткових.

Таким чином, радянська влада одержала згоду більшості на податковий тиск на “капіталістичні елементи”.

Після “переробки” верхівки дрібнотоварного виробництва радянська влада наклала побори на наступну непідкорену його частину протягом 1921 – 1923 рр. Перебільшене зростання відсотку оподаткування досягалося стягненням (разових чи постійних) внесків:

- на ринкові збори;
- на розвиток ремісництва у місті, містечку, селі;
- на розвиток учнівства;
- на розвиток АВІАХІМу;
- на охорону, міліцію.

В період 1921 – 1923 рр. діяла постанова Раднаркому (СРСР) від 18 серпня 1920 р., яка забороняла займатися у кустарно-ремісниччому виробництві:

- колишнім власникам 50 десятин землі й вище;
- власникам промислових підприємств з найманою працею до 25 чол.;
- членам акціонерних товариств;
- колишнім військовим чинам (вище чина підполковника);
- чиновникам царського уряду.

Для повної облоги дрібного товаровиробника з 8 вересня 1923 р. було введено обов'язкову державну позику, яку зобов'язаний був придбати кожний кустар та ремісник.

Промисловий податок у 1923 р. становив 24% загального обсягу вартості продукції підприємств. Інші податкові стягнення

дрібний виробник сплачував владі, щоб забезпечити своє існування в радянських умовах.

Внаслідок такої податкової політики у 1923 р. в тіньовому виробництві залишилося 5 млн. крб. у золотому обчисленні.¹ Кількість майстерень з 6.064 у 1921 р. скоротилась до 572 в 1923 р.² Решта вибулих з них майстрів поповнила розпорошену частину кустарно-ремісничого виробництва, що збільшило чисельність тих, кого приватно обслуговував скупник. Зростання кустарно-ремісничої промисловості, що не знаходилася під контролем й обліком влади, автоматично визначало збільшення приватного капіталу і в Україні.

Незадовільне становище у промисловій кооперації УСРР збігалось з гострим товарним голодом і різким зростанням цін на промислові товари. Умови цього голоду та згортання кооперативного центру у 1923 р. ще більше сприяли розвитку приватного капіталу в кустарній промисловості й промкооперації. На ситуацію відреагувала РНК ще у період підготовки партійної конференції, де перемогла ленінська точка зору на кооперацію. 7 грудня 1923 р., щоб зупинити зниження кооперативного виробництва та добитися його розвитку, в УСРР було видано декрет "Про податкові пільги для промкооперативних організацій"³.

Оподаткування за постановою від 7 грудня 1923 р. визначило на практиці ту довго шукану межу, яка розділила дрібну власність. Вона відокремила дрібні приватні підприємства від попутників радянського будівництва, залишивши лише кооперативні. Після цього декрету держава вже не ставилася до промислових кооперативних об'єднань як до приватних підприємств. Вона відособила їх в окрему сферу свого впливу.

Згідно з декретом від 7 грудня 1923 р. повністю звільнялися від промислового податку низові сільськогосподарські кооперативні організації з оборотом підприємств нижче 20 тис. крб. на рік. Для промислових кооперативів поза сільською місцевістю з таким же оборотом встановлювалася знижка на 50 % за умови, якщо вони збували продукцію тільки своїх членів. Знижка 25 % надавалася промкооперативам, які збували продукцію не лише своїх членів, а поряд з нею і продукцію інших (як правило, ними були кустарі й ремісники — одинаки). Одержання пільг промисловими кооперативами було можливим тільки при їх обороті до 20 тис. крб. на рік.

XIII конференція РКП(б) у січні 1924 р. спеціально розглянула питання щодо промкооперації в кустарно-ремісничому виробництві та у резолюції “Чергові завдання економічної політики” постановила: “Надати підтримку розвитку промисловій кооперації в цілях протидії зросту на основі кустарної промисловості приватного капіталу”⁴. У розвиток резолюції II з’їзд Рад СРСР вказав, що “податкова реформа повинна бути побудована на всебічному розвитку прибутково-майнового податку і повному з’ясуванні його класового значення”⁵.

Таке загальне визначення на з’їзді рад класового значення прибутково-майнового стану дрібних виробників всупереч ленінському визначенню щодо сприяння всім видам кооперації вплинуло на загальний підхід НКФ у податковому питанні. Він зупинив у 1924 р. надання пільгового сприяння дрібним виробникам кустарно-ремісничої промисловості.

Одержання перших, навіть незначних пільг для промислової кооперації на тлі рішень XIII конференції РКП(б) визначило динаміку й зростання останньої. Вже до середини 1924 р. промкооперація в Україні об’єднала 75 тис. кустарів та ремісників у 1.965 промислових кооперативів. Після нового оподаткування було створено близько 100 трудових артілей. До них відносилися непрофесіональні угруповання: землекопи, вантажники, каменярі по укладці бруківки та ін.

Промкооперативні організації в 1924 р. становили 1.700 виробничих артілей. У них нараховувалося 25.000 чол. З них було 15 виробничо-складо-сировинних, 160 кредитно-промислових і 100 трудових товариств, в яких перебували більше 25.000 осіб.

Виробничі кооперативи об’єднали третину існуючої промислової кооперації. На майбутнє за таких умов пільгового оподаткування кількість виробничих кооперативів змогла бути збільшена за рахунок внутрішнього резерву складо-сировинних і збуто-постачальних кооперативів. Перші пільги не захопили всієї маси кустарно-ремісничого виробництва. Вони тільки дали потрібний поштовх для послідуєчого кооперування.

Промислова кооперація залишалась приватногосподарською по своїй суті. Найбільша частина членів промислової кооперації знаходилась в кредитових товариствах. В Україні було зареєстровано 45 000 чоловік в цьому виді об’єднань з перевагою в них грошової діяльності... Виробнича кооперація збільшила свої обсяги по відношенню до 1921-1923 рр. але вони були значно

меншими поряд з кредитовими кооперативами і відносно до всієї кількості кустарів і ремісників в Україні. Як наслідок недостатньої пільгової політики радянської влади у напрямку розвитку виробничої кооперації були більше зафіксовані інші види промкооперативної діяльності дрібних виробників в Україні.

При порівнянні цифрових даних збільшення виробничих кооперативів після пільг у 1924 р. й надання владою можливостей вільно виробляти продукцію в приватногосподарських майстернях у 1921 р. все ж таки переваги за якісними і кількісними змінам відбулися лише в першому році.

Радянська влада в пільговому оподаткуванні задіяла кооперативний механізм і через нього надала можливість розпорощеній частині дрібних робітників в кустарній промисловості приєднатись до виробничих артілей у збуті їх продукції через організаційний артільний збут. В цьому випадку дрібний кустар чи ремісник відстоював свою економічну незалежність перед скупником, і при цьому вже збутовими обов'язками приєднувався до виробничих артілей.

Незважаючи на з'ясування остаточної лінії партії на пільги в дрібному виробництві і ленінську кооперативну політику, НКФ у 1924 р. не давав широкого повноваження пільгам для розпорощеної частини кустарів. Він, як відомчий орган, жадав максимальних зборів для держави з усіх дрібних приватників.

Дрібний виробник, потрапляючи до скупника, охоплювався всім комплексом послуг, але за які він повинен був віддати частину своєї продукції. Так, наприклад, кустар користувався кредитом під заклад виробленої продукції. Таку послугу йому ніхто більше не надавав, ні державний, ні приватний банк. Особливо ця "допомога" була бажаною для найбільш бідних виробників у кустарно-ремісничій промисловості.

Перебуваючи в залежності від скупника, кустар працював на нього на вигідних останньому умовах. Таким чином, особливо найбільш бідні верстви дрібних виробників у кустарно-ремісничій промисловості ставали залежними від скупника.

Офіційно приватний капітал не займав провідного місця в республіці у той період. Але він мав великі можливості в прихованих формах кустарно-ремісничого виробництва. З 1921 р. він пронизав усі сфери народного господарства, особливо непідконтрольну державі кустарно-ремісничу промисловість. Прихованими формами останньої були:

- фальшиві кооперативи, що видавали себе за колективне підприємство без найманої праці, не підлягаючи сплаті повного податку через пільги виробничим артілям;
- роздавальні контори, що застосовували найману працю незареєстрованих кустарів і ремісників, працюючих вдома;
- виробниче спілкування дрібних товаровиробників на ринках із скупником.

Приховані форми кустарно-ремісничого виробництва не підпадали під податковий тягар. Цей досвід скупники започаткували ще з дореволюційних часів, коли держава, виходячи з власних потреб у виробництві тої чи іншої продукції, перекупала кустарів і ремісників у скупника, надаючи останнім кредитні суми для власного замовлення. Особливо це було розповсюджено під час Першої світової війни. Більшовики теж обіцяли гроші для кустарів і ремісників для вступу в низові виробничі організації, але обіцяння не виконувалися і кустар знову йшов до скупника.

Система домашнього кустарно-ремісничого виробництва була широко розповсюджена в 1921–1923 рр., особливо на селі. Вона виглядала як подвірне виробництво, засноване на виготовленні дрібної дешевої продукції для сільського господарства. Приватний капітал був кредитором на лихварських умовах, постачальником та скупником, надаючи дрібним кустарям і ремісникам сировину й засоби виробництва в заміні виготовленої продукції, використовував їх як найману робочу силу. Приватник як капіталіст – через роздавальні контори одержував великі прибутки від експлуатації кустаря та ремісника. Прикладом таких взаємних стосунків скупника і виробників можуть служити відповідні контори Харкова. В цьому місті останні існували ще й у 1926 році⁶. Вони забезпечували кустарів і ремісників тим обсягом обслуговування, який не надав їм низовий союз промкооперації України.

В 1922–1923 рр. працю дрібних кустарів і ремісників намагалася організувати створена більшовиками Укркустарспілка, як центр промислової кооперації та кустарно-ремісничого виробництва, щоб легалізувати всі процеси виробництва і сплати податків. Але державні кошти для його існування були замалими, щоб провести “поголовне кооперування” кустарів і ремісників. Укркустарспілка в умовах ненадходження чергової державної допомоги не утрималася від підприємницької ініціативи, сповзаючи з першочергової політичної ідеї більшовиків – направляти кустарно-ремісничого виробництва й промкооперацію до радянських соціалістичних форм і розпочала роботу у

комерційному напрямі. У звіті повідомлялося: “Робота ведеться без потрібних коштів. На 1 січня 1923 року в Українкустарспілки мається: капіталу основного 5.110 крб.; прибутку за 1922 рік, що становив 170.134 крб.; загальний оборот – 32.243.165 крб. На протязі року Українкустарспілкою вироблено художніх кустарних виробів за кордон на суму – 33.750 крб.”⁷.

Комерціалізація у 1923 році призвела до закриття Укркустарспілки. Приховані форми зв'язків скупника з виробниками поширились і створили сприятливі умови для розвитку приватного капіталу в кустарній промисловості. На ниві кустарної промисловості й промкооперації в Україні розгорнулася боротьба між владою і представниками капіталістичних елементів за вплив на кустаря та ремісника.

Спроба більшовиків організувати цивілізовану сплату податків в 1922–1923 рр. від прибутків в кустарно-ремісничій промисловості й промкооперації не відбулась, ці прагнення застигли на стадії постанов. Самосвідомість у дрібних виробників була спрямована на примноження власного капіталу. Тому встановлені владою взаємовідносини з дрібним приватним капіталом у галузі податкових відшкодувань не відбулися. На спроби НКФ знайти кошти дрібні власники відповіли організацією прихованих форм виробництва. Так, організований у 1923 р. приватний лжекооператив у Києві працював як артіль “Хімпродукт”⁸. Його заснував у минулому приватник, середній капіталіст під вдавану колективну працю кустарів і ремісників. Таким чином, останній не сплачував податки приватного підприємства, маскуючи найману працю та експлуатацію кустарів і ремісників під колективний виробничий кооператив. Він не тільки мав можливість працювати з найманими робітниками, а й використовував пільгові сировину і забезпечення для кооперативних артілей при несплаті податків як приватний виробник з приватною майстернею. Таких “кооперативів” було багато.

Вміле уникання сплати податків у державну казну від масового виробництва кустарно-ремісничої продукції відбувалося також за допомогою роздавальних контор та агентів-замовників приватного капіталу. Цей вид експлуатації дрібних виробників був найпоширеніший за умов повної залежності кустарів і ремісників від скупника. Роздавальна контора працювала як капіталістичне підприємство, яке розгалужувалося на десятки та сотні подвір'їв виробників. Тут працювали кустарі, які знаходились в скупника у постійній борговій кабалі. Зростаючі проценти з боргів було не під

силу сплатити найбільшим прошаркам у кустарно-ремісничій промисловості.

Податкова кампанія 1922 – 1923 рр. не знайшла серед землеробів у сільській місцевості платника – кустаря чи ремісника. Вони через роздавальну кустарно-ремісничу роботу обслуговували в той час скупника.

Таке становище в кустарно-ремісничій промисловості та промкооперації підтвердила у 1924 р. ХШ конференція РКП(б). Виявляючи недоліки в справі кооперативного будівництва, вона вказала на помилки у взаємовідносинах радянської влади й дрібних виробників. Була звернута увага на розпорошеність працівників у кустарно-ремісничій промисловості, які з успіхом експлуатувалися приватником. Більшовики спрямували конференцію на можливість негайного надання пільг, щоб залучити розпилену частину виробників до кооперативних об'єднань. На конференції було надано політичну оцінку перевагам промкооперації у кустарно-ремісничому виробництві. На ній було відзначено, що відносно кустарної промисловості партія рахувала за необхідне здійснити підтримку розвитку промислової кооперації в цілях протидії зросту, на основі кустарної промисловості, приватного капіталу⁹.

Зростаюча роль приватного капіталу у товарообігу кустарно-ремісничої промисловості змусила ХШ з'їзд РКП(б), який відбувся в травні 1925 р., віднести питання про кооперацію до центральних. З'їзд поставив завдання обмежити зростання приватного капіталу. Уперше було розглянуто питання щодо розвитку промислової кооперації. У резолюції "Про кооперацію" державна партія вперше продемонструвала лєнінське бачення її ролі. З'їзд вказав на необхідність всебічної допомоги державних органів розвитку кооперації, особливо її низових ланок. Особливо підкреслювалися завдання партії й уряду у посиленні політичної та господарської роботи в кооперації¹⁰.

Головний підсумок з'їзду з питання кооперації полягав у підкресленні ролі змички державної промисловості із селянським господарством при умові пільгового оподаткування кооперативних об'єднань. Раніше більшовики відкидали необхідність змички промкооперації з селянським господарством. Тепер же з'їзд підкреслював: "Ніколи і ніде кооперація в комплексі із пільгами не мала такого колосального значення в справі будівництва соціалізму як тільки через колективні форми організації, тобто споживчу і виробничу кооперацію".

Податкове законодавство, відображаючи загальні партійні директиви з кооперування в кустарній промисловості, встановило пільги й кустарям-одиноким, а також тим, хто частково об'єднував процеси виробництва: у збуті продукції, постачанні сировиною, складуванні виготовлених товарів. Це зрівняння в оподаткуванні було пов'язане з тим, що промислові об'єднання у 1924 р. в більшій своїй частині намагались об'єднати некооперованих дрібних виробників у промислову кооперацію. Держава через податкову політику поставила за мету об'єднати більшість дрібних виробників у низові сітки промкооперації для контролю за їх виробничою діяльністю, а в подальшому поступово реорганізувати їх в артілі.

XIV конференція РКП(б) у квітні 1925 р. уважно проаналізувала розвиток кооперації. Вона підтвердила необхідність пільг у ній і поставила завдання вести боротьбу з капіталістичними елементами законодавчими, податковими та економічними заходами. Таким способом більшовики сподівались одержати суттєве зростання кооперованих виробників у промкооперації й цим відокремити діяльність приватника від кустарно-ремісничої промисловості, надавши вже кооперованому виробництву організоване постачання і збут для його продукції.

Уперше на цій партійній конференції було детально розроблено напрями діяльності держави щодо промкооперації. Вони базувалися на пільговому оподаткуванні, яке, за думкою Леніна, могло зробити дрібних виробників попутниками в здійсненні радянських перетворень. Для цього резолюція встановила такі спрямування державної діяльності:

1. У правовій сфері намічалось надання кустарям та ремісникам виборчих прав. Це означало, що влада більше не прирівнювала їх до нетрудових елементів.

2. В організаційній справі промкооперації було запропоновано створювати прості низові, а також змішані форми масового об'єднання кустарів і ремісників. У завдання організаційної справи входила також боротьба промислової кооперації з лжекооперативами. Для державних органів та центрів промкооперації партія ставила завдання скорочення податків і накладних витрат.

3. У фінансовій галузі головним було надання в бюджетному й кредитному порядку спеціальних засобів на підтримку розвитку промислів у промкооперації, а також надання сировини, полуфабрикатів у кредит для промислових об'єднань.

4. В сфері економічних заходів намічалось надати податкові пільги для промкооперації, а також покращити постачання державними органами індивідуальних виробників засобами кустарного виробництва із заводів та фабрик, а також сировиною і полуфабрикатами у кредит.

Всі заплановані заходи повинні були засновуватися на зміцненні зв'язку державних органів з промкооперацією в галузі планування виробництва продукції й її реалізації. Останні зобов'язувалися надавати промислові підприємства та їх устаткування, що простоювали, у розпорядження промкооперації.¹¹

Особливу увагу у своїй резолюції партійна конференція приділила розвитку податкової системи в світлі нового погляду на кооперацію, на зростання кустарної промисловості й промкооперації у національних республіках, а також на зміцнення ролі останньої як самостійної одиниці.

Промислова кооперація своєю роботою за допомогою пільгових оподаткування та державного забезпечення сировиною була покликана знизити ціни на товари. Розуміючи всю складність тогочасного періоду і самого становища промкооперації, державна партія вказала на необхідність використання приватного капіталу лише тоді, коли велика промисловість не в змозі обслужити весь товарообіг.

З 1924 р. Радянська країна у боротьбі з приватним капіталістичним елементом повинна була особливо приділити увагу засобам сприяння розвитку кустарної промисловості й промкооперації, як головним напрямом майбутнього будівництва радянського соціалізму з особливими пільговими умовами податків для останньої.

Після знищення великого капіталу середній та дрібний знайшли собі найкраще місце в кустарно-ремісничій промисловості, яке було дозволене законодавством. Конференція вказала, що внаслідок помилок у політиці партії сталося зменшення кількості промкооперативів. Більшовики поверхово й однобічно підійшли до причин некооперування населення. Їм важко було зізнатися у тому, що дрібні виробники не хочуть змінювати свою природу дрібного власника на радянські форми – найманого працівника.

Щоб з'явилися сприятливі умови для захоплення розпорошеної маси дрібних виробників до кооперування, слід було спершу розпочати переробку податкового законодавства, яке було спрямоване на зрівняльність прибутків дрібних виробників ті зарплати робітничого класу.

Оподаткування за зразком цивілізованої форми як взаємовідносин радянської влади й дрібноприватного виробництва не сталося у 1921 – 1923 рр. На пропозицію НКФ надати відповідний відсоток прибутків для відбудови народного господарства в країні дрібні власники відповіли закриттям майстерень і тіньовим виробництвом при поганому контролі з боку органів влади. Не вміючи справитись із ситуацією, більшовики відпустили податковий тиск і пішли на шлях пільг для взаємних стосунків з усіма дрібними виробниками.

Податкове законодавство 1921 – 1923 рр. в нових планах більшовиків щодо пільгового оподаткування 1924 – 1925 рр. потребувало суттєвого перегляду. Віддзеркалюючи директиви партії й уряду, народний комісаріат фінансів СРСР встановив ряд податкових пільг як для некооперованих кустарів та ремісників, так і для промкооперативних об'єднань. Постанови ЦВК та РНК СРСР “Про податкові пільги для сільських кустарів і ремісників” від 10 квітня 1925 р.¹² та від 12 травня 1925 р. “Про податкові пільги для міських кустарів і ремісників”¹³ декларували звільнення від промислового податку таких категорій виробників:

- однаків;
- працюючих із сім'єю та з двома учнями;
- промкооперативні об'єднання кустарів і ремісників, що не використовували найману працю, незважаючи на те, чи мали майстерні механічний двигун.

Постанови радянської влади навесні 1925 р. надали широкі права кустарям та ремісникам вільно займатися дрібним виробництвом, виключаючи лише найману працю. Навіть учнів їм дозволялося мати. Звільнені від промислового податку категорії працівників звільнялися й від зрівняльного збору останнього за тією ознакою, що пільгове виробництво не відноситься до промислових підприємств.

Пільгове оподаткування 1925 р. було відмінним від податкового законодавства у 1921 – 1923 рр., за яким тільки наявність двигуна в кустаря і ремісника у виробництві одразу відносила останнього до промислового підприємства. За новим законодавством від 1925 р. від дрібного товаровиробника – члена промкооперативного товариства, промислу чи артілі брався патент відповідної розрядності на промислове заняття.

Оподаткування 1925 р. надало можливість дрібним товаровиробникам, що не застосовували найману робочу силу, одержати суттєві пільги. Промкооперативи без вживання найманої праці

при обороті до 20.000 крб. на рік були повністю звільнені від вибору патенту на приватне промислове підприємство й зрівняльний збір податків. Вони виплачували податки для державної казни за 12-розрядною системою оподаткування.

Щоб оцінити масштабність пільгового законодавства 1925 р., слід порівняти чисельність промкооперативів, які були вимушені сплачувати промисловий податок до того року, і кількість тих, хто одержав пільги від держави у 1925 р.

В таблиці представлено промкооперативні об'єднання, які брали патент на приватне підприємство в кустарній промисловості за 12-розрядною системою оподаткування до введення закону у 1925 р. про пільги в останньому і після нього.¹⁴

Кількість промоб'єднань в Україні до пільгового оподаткування у 1925 р. та після нього

Роки	Промислові об'єднання приватного характеру, які мали				
	патент 1-розряду	патент 2-розряду	патент 3-розряду	патент 4-розряду	Всього
1924/25 1 пол.	70.559	2.519	5.803	1.277	80.157
1924/25 2 пол.*	45.394	2.433	4.267	1.066	53.161
1925/26 1 пол.	8.173	675	1.030	893	10.771

У наведених даних можна кількісно оцінити результат спроб більшовиків охопити розпорошену частину дрібних виробників у кустарно-ремісничій промисловості в боротьбі із скупником після пільгових податків 1925 р., які були максимальними в політиці радянської влади щодо останніх представників дрібного приватного капіталу.

В таблиці розглянуто чотири розряди промоб'єднань кустарно-ремісничої промисловості, які за податковим законодавством 1921 – 1923 рр. було віднесено до приватних підприємств за такими ознаками:

- наявність майстерні (іноді приймали домашнє помешкання з швейною машиною за останню);
- наявність об'яви в майстерні;

* Друга половина 1924/25 р. – період надання податкових пільг

– наявність сімейного виробництва (наприклад, праця у красильні жінки і дитини).

До першого розряду належала найбільша кількість промислових об'єднань, з кількістю працівників не вище чотирьох. Податок з останніх становив у 1922 р. 8 крб., у січні 1923 р. – 70 крб., а в березні 1923 р. – 120 крб. на рік¹⁵.

Податкові пільги 1925 р. суттєво скоротили ці витрати та економічно зацікавили у промисловому кооперативному об'єднанні дрібних виробників, які не сплачували податків за новим законодавством.

Згідно з даними таблиці спостерігається різкий спад кількості промоб'єднань за новим законодавством при сплаті патенту на особове промислове заняття. Особливо вона різко знизилася для першого 1 розряду – з 70.559 одиниць приватних підприємств до 8.173.

Процес промкооперування в 1925 р. був спрямований державою на охоплення ним усіх дрібних товаровиробників у кустарно-ремісничій промисловості. Він реалізувався шляхом:

- виявлення незареєстрованих кустарів і ремісників домашньої, нелегальної форми виробництва;
- притягнення до низової сітки промкооперації вже зареєстрованих кустарів-одиначок чи надомників;
- об'єднання промислових товариств дрібних виробників у змішані форми промоб'єднань;
- об'єднання всіх форм промислового кооперування у виробничу артіль.

Кінцевою метою радянської влади щодо дрібних кустарів та ремісників було їх об'єднання в артілі з усупільненою формою виробництва. У цьому більшовики вбачали головне своє завдання – радянське соціалістичне перетворення дрібних товаровиробників за допомогою промкооперативного об'єднання.

З 1925 р. вводилося планування роботи промкооперації у поєднанні з державною промисловістю щодо виготовлення продукції й постачання сировини і напівфабрикатів. Промисловою кооперацією планувалося виготовлення продукції першої необхідності у 1924/25 р. за допомогою 72.740 кустарів та ремісників. В цю кількість не включалися трудові артілі різноробочих.

Обсяг продукції промкооперації становив 813 млн. крб.¹⁶.

У кустарно-ремісничому виробництві були промисли, особливо необхідні для виготовлення продукції для населення. До останніх відносилися: обробіток волокна, шкіри, металу, дерева. В них

було задіяно найбільшу кількість кустарів і ремісників, об'єднаних у промислові кооперативи. Після пільгового оподаткування промкооперація в 1924/25 р. сприяла їх дальшому розвитку. З архівних матеріалів можна бачити зростання саме цього напрямку у промислового кооперуванні в Україні. Обробітком волокна у республіці займався в 1924/25 р. 179 промоб'єднань з чисельністю 16.097 працівників у них, шкіри відповідно – 323 й 16.230 чол., металу – 211 та 10.957 чол. й обробітком дерева 147 промислових кооперативів з 7.151 виробників з усієї кількості в УСРР 1.783 промоб'єднань і 72.740 кустарів та ремісників у них¹⁷.

Чисельність промкооперативних об'єднань в Україні після пільгового законодавства у 1924 – 1925 рр., безумовно, збільшилася. Але це зростання відбувалося не у виробничій системі кооперування, а в загальній, де більшу кількість нових кооперативів становили приватногосподарські об'єднання, які використовували пільги на свою користь.

Якщо у 1921 – 1923 рр. була можливість об'єднуватися в кооперативах по 5-10 чол., то після введення пільгового оподаткування останні розширювали свою чисельність до 50 чол. у кожному. Укрупнення промислових об'єднань у промкооперації давало можливість одержати більший прибуток при меншій сплаті податків і свідчило про стабільність виробництва в них.

Навіть при пільговому оподаткуванні існував високий ступінь розпорошеності кустарів та ремісників, які не входили до системи промкооперації. У 1925/26 р., за неповними даними, їх нараховувалося 620 тис чол., що були зареєстровані радянськими органами влади¹⁸. Об'єднання в промислову кооперацію ще не означало дійсну кооперованість. Тільки 10% від загальної маси існуючих некооперованих виробників були об'єднані в усі форми промкооперації. Радянські чиновники уявляли собі процес кооперування за податковими пільгами і сировинним забезпеченням набагато вагомішим, ніж він був насправді. Цей процес ховався за вмілим маскуванням приватних підприємств під кооперативні об'єднання. Крім того, заважали справі завищені показники місцевих органів влади, які намагалися відрепортувати про виконання ними спущених директив партії та уряду щодо кооперування за пільговим оподаткуванням. Розмивало показники також різночитання в цифрових показниках, що виникли через фіксування різними відомствами однієї й тієї ж організованої маси кустарів та ремісників під своєю "стелею". За даними Наркомфіну УСРР було кооперовано 65.000 чол. в 17.000 об'єднаннях (з них – лише 1.400 артелей), а за даними

промислової секції при УРНГ, – 73.000 чол. у 1.783 об'єднаннях (з них – 1.600 артiлей). Дані Вукопромради за 1925/26 р. свiдчили, що до промкооперації входило 20.170 промислових об'єднань з 70.000 дрібних товаровиробників, які розподілялися таким чином:

Форма кооперативу	Кількість об'єднань	Кількість членів
Виробничі артiлі	1.650	16.005
Складо-сировинні товариства	25	2.970
Кредитові товариства	179	49.740
Трудові артiлі	63	1.575
Всього:	2.017	70.290

Такі різночитання в цифрових показниках промислового кооперування було характерним явищем для відбудовного періоду й не давало повного уявлення щодо розвитку промкооперації за податковими пільгами. Причини полягали в складності не тільки систематичного обстеження кустарно-ремісничої промисловості, а і виявлення всіх дрібних виробників. Архівні дані по об'єднанню кустарів та ремісників у промкооперацію було знайдено в звітах спілки Укркустарсоюзу, Центроподатку НКФ, Ради Праці й Оборони, Комісії промислового планування ВРНГ УРСР та в інших документах. Для уявлення про цифрові показники промислового кооперування в Україні представлені дані зводилися до середніх показників, що найкраще віддзеркалювали головні тенденції.

Таким чином, окреслювалися загальні тенденції у промкооперативних об'єднаннях УСРР, бо виявити точні цифри було марним у цій справі. Поступово виникла головна картина – небажання дрібних виробників вступати в створювані державою промислові кооперативи, які нав'язували усупільнені умови праці. Останні йшли врозріз з приватногосподарською природою самого виробника.

Період 1924 – 1925 рр. у розвитку промкооперації мав важливе значення. Перерваний у 1923 р., її розвиток почав відновлюватися. Особливе значення у цьому мали податкові пільги, надані радянською владою дрібним товаровиробникам, починаючи з 1924 р.

Створюючи умови для промкооперування кустарів та ремісників, більшовики намагалися взяти під контроль розпорошену частину дрібних товаровиробників і тим самим розірвати змички з ними торгового капіталу..

У 1925 р. у промкооперації перебували лише 65 - 70 тис. кустарів і ремісників. Вони становили 10% від загальної кількості дрібних виробників у кустарно-ремісничій промисловості. 90% обслуговувалися приватним капіталом. Збільшилась не тільки чисельність зайнятих у промкооперації виробників, а й кількість зареєстрованих кустарів та ремісників–одинаків, які одержували державну пільгову допомогу за податковим законодавством.

620.000 чол., зайнятих у кустарно-ремісничій промисловості, отримали пільгову допомогу за цим законодавством і таким чином стали на облік в органах радянської влади. Пільговий стан оподаткування підтримувався в 1926 р. і 1927 р. з частковими обмеженнями.

Об'єднання дрібних власників в різні види промкооперації в 1925 – 1928 рр. мало таку динаміку¹⁹:

Рік	Види об'єднань у промкооперації									
	Виробничі артілі		Складо-сировинні товариства		Кредитові товариства		Трудові т-ва		Інші в них	Всього членів
	кількість	членів	кількість	членів	кількість	членів	кількість	членів		
1924/25	1650	16.005	25	2.970	179	49.740	63	1.575	2.017	70.290
1925/26	1649	23.086	34	3.910	240	76.034	80	2.470	2.000	105.500
1926/27	1623	27.903	40	5.236	260	81.327	84	2.760	2.007	117.206
1927/28	1685	33.885	55	8.780	260	86.665	75	2.805	2.075	132.135

У таблиці прослідковується вплив пільгового періоду 1924 – 1925 рр. на зростання чисельності виробничих артілей в Україні, але при значній перевазі тиску з боку приватногосподарських, особливо кредитних кооперативів. Період бурхливого розвитку кустарно-ремісничого виробництва в Україні у радянський час відноситься до пільгового і після пільгового періодів, до впровадження силової системи одержавлення, яка законодавчо була проголошена у 1927 р., а практичні широкомасштабні дії у цьому напрямі розпочалися у 30-х рр.

XV з'їзд ВКП(б) проголосив новий курс економічної політики на витискування капіталістичних елементів. Податкова політика була спрямована на жорстке обмеження дрібних власників і усупільнення засобів виробництва через суцільне кооперування.

Влада саме у 1925 р. знаходилася на роздоріжжі. Більшовики мали намір застосувати у побудові соціалізму економічні можливості непу, щоб поступово створити радянську систему, запропоновану Леніним. У разі невдачі розвитку приватногосподарської системи із оподаткуванням дрібних приватників партія зарезервувала собі повернення до основ “воєнного комунізму”, тобто розвиток країни через силову комунізацію населення. В найгіршому разі, як зазначав Ленін, за цими правилами за одне-два десятиріччя можна встановити радянський соціалізм. Цим найгіршим явищем було прийняття більшовиками рішення про силове продовження розвитку радянського будівництва.

¹ Російський державний архів економіки (далі – РДАЕ). – Ф. 7733. – Оп. 1. – Спр. 6977. – Арк. 23-24.

² Там само. – Арк. 24.

³ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик за 1925 г. // Бюллетень № 16. – Ст. 15.

⁴ XIII конференція РКП(б). // КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1979. – Т. 2. – С. 499.

⁵ Съезды Советов СССР в постановлениях и резолюциях ... – М. 1939. – С. 64.

⁶ До питання про приватний капітал на Україні. Х. ЦСУ, 1929. С. 46.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1000. – Арк. 26.

⁸ До питання про приватний капітал в Україні. – Х., ЦСУ, 1929. – С. 48-49.

⁹ XIII конференція РКП(б). // КПРС в резолюціях... – Т. 2. – С. 499.

¹⁰ XIII з'їзд РКП(б) // КПРС в резолюціях ... – Т. 3. – С. 67.

¹¹ XIV конференція РКП(б) // КПРС в резолюціях... – Т. 3. – С. 187.

¹² Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. – 1925 г. – Бюллетень. – № 30. – Ст. 193, 194.

¹³ Там само. – Ст. 194, 195.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 7932. – Арк. 28.

¹⁵ Російський державний архів економіки. – Ф. 7733. – Оп. 1. – Спр. 6984. – Арк. 65; Спр. 5406. – Арк. 57, 66, 72; Спр. 5407. – Арк. 3-5.

¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 387. – Оп. 1. – Спр. 5526. – Арк. 96.

¹⁷ Там само. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 16.

¹⁸ Там само. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 3003. – Арк. 77.

¹⁹ Там само – Спр. 5939. – Арк. 10.